ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԿՐԹԱԿԱՆ-ԼՈՒՍԱՎՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՄԵԼԻՔՅԱՆ Վ. Հ.

Անդրկովկասյան կոմիսարիատը (այսուհետև՝ Կոմիսարիատ) իր կազմավորումից երեք օր անց՝ 1917 թ. նոյեմբերի 18-ին (դեկտեմբերի 1)[*] հրապարակեց Անդրկովկասի ժողովուրդներին ուղղված հռչակագիրը[1], որն ամփոփում էր երկրամասային նոր իշխանության գործունեության ծրագիրը, սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքի հնարավոր վերափոխման ու զարգացումների իր նախանշած ուղղությունները: Վերջինիս հեղինակներն էին Կոմիսարիատի նախագահ Ե. Գեգեչկորին և Երկրամասային բանվորական ու զինվորական պատգամավորների խորհրդի նախագահ Ն. Ժորդանիան:

Հռչակագրի կարևորագույն դրույթները կանխորոշում էին Կոմիսարիատի գործունեության առանցքային ուղենիշները, ապա և հնարավորություն էին ընձեռում Անդրկովկասում և Կովկասյան ռազմաճակատում՝ իրադարձությունների զարգացման համատեքստում, վերլուծելու երկրամասի կառավարության հռչակած սկզբունքների, ծրագրերի և իրական քայլերի միջև առաջացող հակասությունները: Իբրև ժամանակավոր իշխանություն՝ Կոմիսարիատի գործունեության նպատակը այս ոլորտում բնակչության ամենաանհետաձգելի կարիքների լուծումն էր:

Հռչակագրում առանձնացվում էին երեք խումբ կարևորագույն հարցեր. Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների արդյունքների ճանաչում, ազգային, հողային հարցի լուծում և անհապաղ հաշտության կնքում Թուրքիայի հետ: Մեր նպատակն է հիմնահարցի անդրկովկասյան պատմագրության մեջ առաջին անգամ անկողմնակալորեն լուսաբանել երկրամասի նոր կառավարության ձեռնարկած սոցիալ-տնտեսական և ֆինանսական, կրթական-լուսավորական վերափոխումների բնագավառը, ընդունած որոշումները և ձեռնարկած քայլերը:

Առաջին հայացքից Կոմիսարիատի բարձրացրած՝ լուրջ հետաքրքրություն չներկայացնող, երբեմն ժամանակի սրընթաց ռիթմը չարտահայտող հարցերի քննարկումներն ու որոշումները, այնուամենայնիվ, երկրամասի քաղաքականապես և ռազմական տեսակետից հագեցած մի քանի ամիսների համապատկերին զուգահեռ՝ քաղաքացիական, առօրեական պատմության որոշակի տպավորություն են ստեղծում: Դրանք հնարավորություն են ընձեռում լուսաբանելու քաղաքական աննախադեպ պայքարին զուգահեռ բարձրացվող կենսականորեն անհրաժեշտ սոցիալական, տնտեսական ու հասարակական մի շարք խնդիրների նկատմամբ Անդրկովկասի նոր

---

[*] *Այսուհետև տե՛ս հին տոմարով:*

[1] *Տե՛ս Республика, 19.XI.1917.*

իշխանության հետամուտ լինելու չափը, խորությունը, հետևողականությունը, ինչը հիմնականում տեղավորվում է Խորհրդային Ռուսաստանից անջատման, սպասվող Սահմանադիր ժողովի բաց-ման ու նրա ժողովրդավարական ու բազմակուսակցական բնույթի և սպասելիքների համատեքստում: Կոմիսարիատի ստեղծման պահին նրա բարձրացրած առաջին երկու հարցերը և կայացրած որոշումները վերաբերում էին Անդրկովկասի ֆինանսներին և հաղորդակցության ուղիների խնդիրներին:

Նոյեմբերի 18-ին Անդրկովկասի կոմիսարիատի գործավարությունը դրվում է նախկին Օզակոմի գրասենյակի վրա, փոխվում է սոսկ վերջինիս անվանումը[2]: Նույն օրը ֆինանսական հարցի աշխատանքների մասին զեկուցմամբ հանդես է գալիս կոմիսար Խ. Կարճիկյանը (առաջին անգամ զեկուցում է նոյեմբերի 15-ին - Մ. Վ.): Նա հայտնում է, որ ձևավորվել են երեք հանձնաժողովներ. 1) արտահանման և զինվորական փոխառության կազմակերպման գծով, 2) ներքին փոխառության կազմակերպման, դրամական շրջանառության կրճատման և կարգավորման, ապա և կտրոնային շրջանառության ներդրման կարգավորման գծով, 3) տուրքերի գծով: Քննարկվում է պարենավորման գործերով նախարարության կոմիսար Գ. Տեր-Ղազարյանի զեկուցումը՝ կոմիսարության և երկրամասային պարենային վարչության միջև ճշգրիտ փոխհարաբերությունների հաստատման անհրաժեշտության վերաբերյալ, քանի որ այդ վարչության գործողությունների ոլորտը տարածվում էր նաև Հյուսիսային Կովկասի վրա:

Նոյեմբերի 24-ի նիստում Կոմիսարիատը լսում է նախարարի տեղակալի կարգավիճակով կոմիսարների տեղակալների պաշտոն, կոմիսարներին կից քարտուղարների և գործավարների հաստիք հաստատելու, Կոմիսարիատի անդամ-ներին պարգևատրելու, Սուրմալուի գավառական կոմիսարին Իգդիրի Մալանլու գյուղում ժամանակավորապես հաստատելու, Բաթումում ժանտախտի համաճարակի մասին և այլ հարցեր: Առանձնակի հետաքրքրություն են առաջացնում արդարադա-տության նախարարության գծով կոմիսար Շ. Ալեքսեև-Մեսխիևի և ներքին գործերի նախարարության գծով կոմիսար Ա. Չխենկելիի զեկույցները: Առաջինը միջնորդում էր Թիֆլիսի քաղաքային դումային, որպեսզի քաղաքին իրավունք տրվի բռնագրավելու մասնավոր բնակարաններ ու տարածքներ, երկրորդը քննարկման է դնում Կոմիսա-րիատի առաջարկը՝ Թիֆլիսի պաշտպանության պետի հատուկ պաշտոն հաստատելու մասին[3]: Առաջին դեպքում առաջարկվող տարածքները տրամադրելու էին արդեն զուտ վրացական ազգային, ռազմաքաղաքական մարմինների տնօրինութ-յանը, որն անմիջականորեն ուղղվում էր հայկական ազգային հաստատությունների դեմ:

---

[2] *Նույն տեղում, թ. 27:*

[3] *Տե՛ս Центральный государственный исторический архив Грузии (այսուհետև՝ ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 34, 36).*

Նոյեմբերի 25-ին Կոմիսարիատը լսում է ֆինանսների կոմիսար Խ. Կարճիկյանի զեկուցումը՝ Անդրկովկասում շաքարավազի մենաշնորհային վաճառքի մասին օրենքը տարածելու հարցը: Քանի որ Ռուսաստանում այդ օրենքի գործարկումը դադարեցվել էր, Կոմիսարիատն էլ, հարցը տեխնիկական բնույթի դրդապատճառներով հիմնավորելով, հետաձգում է մինչև 1918 թ. հունվարի 1-ը[4]:

Շ. Ալեքսեև-Մեսխիևի զեկույցի հիման վրա հաստատվում է «բոլոր քաղաքացիների իրավունքների հավասարեցման և քաղաքացիական աստիճանների ու տարբերանշանների վերացման մասին» հռչակագիրը[5]: Մասնավորապես վերացվում էին բոլոր նախկին կոչումները (ազնվական, վաճառական, քաղքենի, իշխան տիտղոսները և այլն), և հաստատվում էր ռուսաստանյան հանրապետության համար ընդհանուր՝ քաղաքացի անվանումը: Նոյեմբերի 27-ին ընդունվում է 8-ժամյա բանվորական օրվա մասին հռչակագրի նախագիծը[6]: Աշխատանքի նախարարության գծով կոմիսար Ե. Գեգեչկորիի հունվարի 14-ի (27) հրամանագրով օրենք է ընդունվում այն մասին, որ Անդրկովկասի սահմաններում ձեռնարկատերերը բանվորների և ծառայողների ընդունման և հեռացման հարցերը լուծեն արհմիությունների կամ ֆաբրիկա-գործարանային կոմիտեների համաձայնությամբ[7]:

Աշխատանքի նախարարության գծով կոմիսարությունը 1918 թ. ապրիլի 4-ին նաև Երևանի աշխատանքի կոմիսարին ուղարկում է «կոչ բանվորներին»: Պատասխան գրության մեջ Երևանի նահանգի աշխատանքի կոմիսարը հայտնում էր, որ համընդհանուր զորակոչն ու անարխիան թուլացրել են Երևանի բանվորական կազմակերպությունները, նույն վիճակում են նաև արհեստակցական միությունները[8]: Կոմիսարն անհրաժեշտ էր համարում հաշտարար ատյանի ստեղծումը, բայց քանի որ քաղաքում բացակայում էին Արհեստակցական միությունների կենտրոնական բյուրոն, Արդյունաբերողների միությունը, որոնք պետք է կազմեին ատյանի միջուկը, ստեղծված վիճակի ելք էր ընդունում արդյունաբերողների և բանվորական միությունների կազմերից իր ընտրած ներկայացուցիչների ներգրավումը: Երևանի Հաշտարար ատյանի կազմի մեջ են մտնում ձեռնարկատերեր, բանվորներից ու ծառայողներից՝ տեղական մի շարք աշխատավորական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ[9]:

Խնամատարության նախարարության գծով կոմիսար Հ. Օհանջանյանը 1918 թ. հունվարի 2-ին առաջարկում էր առողջապահության գծով տեղակալ նշանակել դոկտոր Ա. Մյասնիկովին[10], իսկ հաջորդ օրը հանդես է գալիս երկու զեկուցումներով: Նա անհրաժեշտ

---

[4] *Նույն տեղում:*

[5] *Նույն տեղում, թ. 38:*

[6] *Նույն տեղում, թ. 43:*

[7] *Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ, ֆ. 220, ց. 1, գ. 1, թ. 2):*

[8] *Նույն տեղում, թ. 14:*

[9] *Նույն տեղում:*

[10] *ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 12, л. 3.*

էր համարում Անդրկովկասի միացյալ բժշկասանիտարական խորհրդի և նրա կանոնադրության ու հաստիքների ցուցակի հաստատումը, ինչպես նաև զինվորների օրապահիկների համար վարկ էր պահանջում. երկու առաջարկներն էլ հավանություն են ստանում[11]: Նույն նիստում կրկին քննարկվում է Պարենային նախարարության գծով կոմիսար Գ. Տեր-Ղազարյանի զեկուցումը՝ «Հարավ-Արևելյան միության պարենային կազմակերպման կանոնադրության» նախագծի մասին: Զեկուցողն այն մտահոգությունն էր հայտնում, որ խնդրի քննարկումը զուտ պարենային հարաբերությունների հարթության վրա անկարելի է, քանի որ պարենային իշխանության միավորումը, ինչ որ նախանշվում էր վերոհիշյալ փաստաթղթում, սերտորեն կապված էր Հարավ-Արևելյան Միության քաղաքական իշխանության հարցի հետ[12]:

Նախատեսված օրը՝ հունվարի 7-ին, կայանում է հատուկ նիստ: Կոմիսարիատը լսում է պարենավորման կազմակերպման մասին կանոնադրության նախագծի հարցը: Ըստ Ա. Չխենկելիի՝ նախագիծն անընդունելի է Անդրկովկասյան կոմիսարիատի համար՝ շեշտելով վերջինիս քաղաքականացման միտումը:

Նոր առաջարկով հանդես է գալիս կոմիսար Գ. Տեր-Ղազարյանը, և որոշվում է ընդունել կանոնադրության հիմնական դրույթները և մասնավորապես այն, որ Անդրկովկասը պետք է ունենա առաջին անհրաժեշտության մթերքների մատակարարման ինքնուրույն կազմակերպություն և կառույց[13]: Թե ինչու էր Ա. Չխենկելին հատուկ շեշտում պարենավորման հարցի քաղաքականացման վտանգը, բացատրվում է նրանով, որ Հարավ-Արևելյան միության ազգային ռազմավարչական սուբյեկտները հստակ պետականամետ էին և «Միացյալ անբաժան Ռուսաստանի» կողմնակիցներ: Այս տագնապն ավելի սրվեց և իրական դարձավ 1919 թ.՝ ի դեմս գեներալ Ա. Դենիկինի հակավրացական և հակաադրբեջանական քաղաքականության:

Կոմիսարիատի հրամանով 1918 թ. հունվարի 18-ին ստեղծվում է «Անդրկովկասի տնտեսական խորհուրդ»: Նրա նպատակն էր երկրամասի տնտեսական կյանքի կարգավորման համար ձևավորված բոլոր կազմակերպությունների (խորհուրդներ, կոմիտեներ, խորհրդակցություններ) միավորումը և գործունեության համաձայնեցումը: Խորհուրդը գլխավորելու էր առևտրի և արդյունաբերության նախարարության գծով կոմիսարը[14]:

Գ. Տեր-Ղազարյանի զեկույցի հիման վրա անդրկովկասյան կառավարությանը կից 1918 թ. փետրվարի 28-ին ստեղծվում է Մատակարարման կոմիտե, և հրապարակվում է վերջինիս կանոնադրությունը: Նույն նիստում կոմիսարը պետական եկամուտների ֆոնդից վառելիքի կուտակման համար հատկացնում է 10 մլն ռուբլի[15]:

---

[11] *Նույն տեղում, թ. 5:*

[12] *Նույն տեղում, թ. 7:*

[13] *Նույն տեղում:*

[14] *Տե՛ս Кавказское слово, Тифлис, 19.I.1918.*

[15] *Նույն տեղում, թ. 99:*

Կոմիսարիատի կազմում, ի դեմս հայկական կուսակցությունների, Անդրկովկասի հայ ազգաբնակչության մեկուսացման քաղաքականություն էր տարվում, մասնավորապես վարկային ներդրումները անտեսելու, շրջանցելու ճանապարհով: Համադրելով 1918 թ. հունվար-փետրվար ամիսների ընթացքում անդրկովկասյան իշխանության հաստատած վարկերի և ֆինանսական այլ միջոցների ուղղվածությունն ու ազգային-տարածքային պատկանելության գործոնը՝ համոզվում ենք, որ այդ փաստերը պատահականության արդյունք չէին և բացահայտորեն կրում էին վրաց-թաթարական դաշինքի ճնշման կնիքը: Նման տասնյակ օրինակներից թվարկենք մի քանիսը: Միայն հունվարի 15-29-ին Կոմիսարիատը վարկեր է բացել Փոթիում Ռիոն գետի վրայով լաստանավային անցուղու վերանորոգման (4800 ռուբ.), Թիֆլիսի վրացական հոգևոր սեմինարիայի և արական հոգևոր գիմնազիայի ֆինանսավորման (178.400) և Անդրկովկասի սունիական հոգևոր վարչության 1917 թվականի հավելյալ ծախսերի ծածկման (81.000 ռուբ.), Բաքվի նահանգական հարկատան վարչության տնօրինմանը գումար հանձնելու (66.368 ռուբ.), Բաքվի 1-ին և Թիֆլիսի 4-րդ արական գիմնազիաների և Դերբենդի ռեալական ուսումնարանի կարիքների (46.630 ռուբ.), Սև ծովի հարավարևելյան ափի ռազմական կոմիսարի վարչության համար հաստիքների հաստատման (կոմիսար է նշանակվում Բալթիական նավատորմի ավագ լեյտենանտ Ճավճավաձեն), Բաթումի շրջանի բանտերի վերանորոգման ծախսերը փակելու նպատակներով (1.392 ռուբ.) և այլն: Այս ժամանակահատվածում միակ վարկը, որ տրամադրվել է հայությանը, հունվարի 29-ին Երևանի նահանգի վարչության գրասենյակային և տնտեսական միջոցները բարելավելու ուղղությամբ բաց թողնված չնչին վարկն էր՝ 5000 ռուբ. չափով[16]: Կոմիսարիատի նախագահությունն ահռելի գումարներ էր փոշիացնում իր վարչական ապարատի պահպանման և կենսագործունեության նպատակով: Աշխատանքի նախարարության գծով կոմիսարությունն իր հիմնարկների համար բացել էր 81.000 ռուբլու, Կոմիսարիատի միայն հունվար ամսվա մի տասնօրյակի ծախսերի համար՝ 322.814 ռուբլու չափ վարկեր[17]:

Բացառություն կարելի է համարել Անդրկովկասում գործող ուսումնական, կրթական հաստատությունների հանդեպ Կոմիսարիատի վերաբերմունքը, ինչը կյանքի մյուս ոլորտների, հատկապես ռազմաքաղաքական բնագավառի հիմնահարցերի հետ համեմատության մեջ, համեմատաբար հավասար և արդար է իրականացվել: Այսպես, հունվարի 13-ին լսելով Կովկասի Ուսումնական շրջանի վարչության գծով կոմիսարության զեկույցը՝ ֆինանսների կոմիսար Խ. Կարճիկյանին առաջարկվում է վարկային հաշիվ բացել Անդրկովկասի արական գիմնազիայի, ենթագիմնազիաների և ռեալական ուսումնարանների ապահովման համար (1.444. 375 ռուբ. 97 կոպ.), 1917 թ. սեպտեմբերի 1 - դեկտեմբերի 31-ն ընկած ժամանակահատ

---

[16] *ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 7, лл. 16, 17, 19, 22, 23, 26, 27, 32, 38.*

[17] *Նույն տեղում, թ. 27, 29:*

վածում երկրամասի ուսումնարաններին հատկացվում են 2.184.000 ռուբլու, իգական գիմնազիաների ծառայողներին՝ 313.019 ռուբլու չափով վարկեր և այլն[18]: Ալեքսանդրապոլում 1918 թ. փետրվարի 7-ին բացվում է իգական բարձրագույն ուսումնարան, և դրան հատկացվում է 11.345 ռուբլի[19]: Հունվարի 12-ին կոմիսարիատը հատուկ լսում է Արդարադատության նախարարության գծով կոմիսար Շ. Ալեքսեև-Մեսխիևի զեկույցը՝ վրացական հոգևոր սեմինարիայի և հոգևոր ուսումնարանի վերաբերյալ: Ինչպես նկատում ենք, Կոմիսարիատի հոգածությունից անթաքույց դուրս էին մնում նաև երկրամասի հայկական հոգևոր հաստատություններն ու դրանց կից կրթական օջախները[20]:

Կոմիսարիատը իր կառավարման ընթացքում հասցնում է մասնակի բարեփոխումներ իրականացնել նաև երկրամասի կրթական-լուսավորական բնագավառում: Առաջին հերթին խոսքը վերաբերում է կրթական ծրագրերում ազգային լեզուների, ազգային առարկաների ներմուծմանը:

Կոմիսարիատը հունվարի 29-ին լսում և հաստատում է ժողովրդական լուսավորության նախարարության գծով կոմիսար Ֆ. Խան-Խոյսկիի զեկույցի նախագիծը՝ Անդրկովկասի միջնակարգ ուսումնական հաստատություններում և բարձրագույն ուսումնարաններում ազգային առարկաների դասավանդման վերաբերյալ: Այս սպասված և արդարացված որոշումը, մյուս կողմից, երկրամասը Ռուսաստանից հեռացնելու հերթական հետևողական քայլերից մեկն էր: Այդ նպատակին էր ուղղված նաև Ֆ. Խան-Խոյսկիի փետրվարի 9-ի՝ Թիֆլիսի ուսուցչական ինստիտուտում ազգային բաժանմունքների բացման մասին առաջարկը[21]: Ֆ. Խան-Խոյսկին հանդես է գալիս նաև Նուխիի մասնավոր գիմնազիան լիարժեք արական գիմնազիայի վերակազմավորելու, Նախիջևանում 8 արական գիմնազիայի բացման և դրանց 36.000 ռուբլի տրամադրելու առաջարկներով[22]: Պարզ է, որ այդ ուսումնական հաստատությունները նախատեսված էին մահմեդական բնակչության համար, ինչը Կովկասի թաթար-մահմեդական գործիչների ազգային քաղաքականության գործնական, առերես անվնաս և «արդարացված» քայլերից պետք է համարել: Հունվարի 12-ի նիստում Ա. Չխենկելիի առաջարկով որոշվում է Անդրկովկասի բոլոր ազգերին պատկանող ուսումնարանները տրամադրել Լուսավորության կոմիսարությանը[23]: Փետրվարի 14-ին քննարկվում է Թիֆլիսի միջնակարգ ուսումնական հաստատությունների և երկաթուղային ճանապարհային ուսումնարանի աշակերտների՝ ժամկետից շուտ ուսումնական գործընթացն ավարտելու հարցը՝ կապված Անդրկովկասի վրա թուրքական արշավանքի հետ[24]:

---

[18] *Նույն տեղում, թ. 12, 18, 25*
[19] *Նույն տեղում, գ. 13, թ. 143:*
[20] *Նույն տեղում, գ. 7, թ. 27:*
[21] *Նույն տեղում, թ. 86:*
[22] *Նույն տեղում, թ. 61:*
[23] *Նույն տեղում, թ. 27:*
[24] *Նույն տեղում, թ. 98:*

Երկրամասի տնտեսությունը բարեկարգելու, նոր հիմքերի վրա կառուցողական գործունեություն ծավալելու ասպարեզում կարևորվում էր նաև Անդրկովկասի նոր դրամական միավորի ստեղծման հարցը: 1918 թ. հունվարի 29-ին ընդունվում է Կոմիսարիատի բոների մասին կանոնադրությունը, ըստ որի՝ 1) Անդրկովկասյան կոմիսարիատի բոները թողարկվում են 100 մլն ռուբլու արժեքով, 2) բոները թողարկվում են ժամանակավորապես, մինչև կվերանան այն պատճառները, որոնք վարկային տոմսերի մշտաձև պակաս են առաջացրել, որից հետո դուրս կբերվեն շրջանառությունից, 3) բոները արժեք ունեն Անդրկովկասի սահմաններում՝ պետական վարկային տոմսերի հետ համատեղ, 4) թողարկվում են մեկ, երեք, հինգ, տասը, հիսուն և հարյուր ռուբլու արժողությամբ, 5) բոները թողարկվում են ֆինանսների կոմիսարի հանձնարարականով և պատրաստի վիճակում հանձնվում Թիֆլիսի պետական բանկի գրասենյակ՝ շրջանառության[25]: Կոմիսարիատի որոշման համաձայն՝ նոր թղթադրամները պետք է մակագրվեն «Боны Закавказского комиссариата» և հավասար ուժ են ունենալու մյուս վարկային թղթադրամների հետ զուգահեռ[26]: Կոմիսարիատը 1918 թ. մարտի 3-ին Խ. Կարճիկյանի ստորագրությամբ որոշում է ընդունում հունվարի 1-ից պետական ծառայողների և Անդրկովկասի քաղաքական վարչության նյութական դրության բարելավման մասին[27]: Իհարկե, լուրջ տնտեսական հիմքեր չկային նման համարձակ որոշումներ ընդունելու համար, սակայն փաստ է, որ բոլշևիկյան Ռուսաստանից անջատման դժվարին ուղին բռնած Անդրկովկասի կառավարությունն իր վերջին միջոցների հաշվին, այն էլ թուրքական արշավանքի պայմաններում, մի երևացող, ժողովրդական ակցիա էր ձեռնարկում: Նշենք, որ 1917 թ. Խ. Կարճիկյանի իրականացրած դրամական բարեփոխումը նույնությամբ ընկավ 1918 թ. անկախ հանրապետություններից հետո էլ 1922 թ. Անդրֆեդերացիայի ֆինանսական բարեփոխումների հիմքում: Կոմիսարիատը ֆինանսական հարցերի կապակցությամբ առնչություններ ուներ նաև կովկասյան ռազմաճակատի տարբեր կառույցների հետ: Կոմիսարիատի պատմության և գործունեության առանձին, չուսումնասիրված բնագավառ էին իրեն կից Փոքր խորհրդի ստեղծումն ու իրականացրած քաղաքականությունը: 1917 թ. դեկտեմբերի 22-ի որոշման համաձայն՝ Կոմիսարիատին կից 1918 թ. հունվարի 3-ին ստեղծվում է Փոքր խորհուրդ՝ նախագահությամբ Գ. Ռցխիլաձեի[28]: Փոքր խորհրդի ձևավորումը մի կողմից պայմանավորված էր Կոմիսարիատը մեծ քանակությամբ գործերից բեռնաթափելու անհրաժեշտությամբ (նրան օրենսդրական գործունեության լայն ասպարեզ տրամադրելու, երկրամասը խաղաղեցնելու նպատակով), մյուս կողմից՝ Փոքր խորհուրդը իր որոշակի իրավասությունների շրջանակում պետք է արագացներ այն ընթա-

---

[25] *ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 84, թ. 4:*

[26] *Հորիզոն, 3.I.1918:*

[27] *ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 24, թ. 3:*

[28] *Տե՛ս ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 274, л. 2.*

ցիկ հարցերի լուծումը, որոնք չէին պահանջում առաջնակարգ օրենսդրական բնույթի որոշումների հրապարակում: Խորհրդի նախնական խորհրդակցությունը, 1918 թ. հունվարի 3-ին քննարկելով Գ. Ռցխիլաձեի կազմած կանոնադրությունը, գտնում էր, որ վերջինս ընդգծված նեղ շրջանակների մեջ է դնում խորհրդի գործունեությունը, ուստի և Կոմիսարիատի նախագահ Ե. Գեգեչկորիի լրամշակած տարբերակն ընդունվում է 1918 թ. հունվարի 17-ին[29]: Վերջինս բաղկացած էր 12 կետից: Հիմնականում նախատեսվում էր. 1) Անդրկովկասյան երկրամասի կառավարման ոչ սկզբունքային ընթացիկ հարցերի քննարկում և լուծում, 2) Փոքր խորհուրդը ձևավորվում է 12 տեղակալ-կոմիսարների կազմով՝ ըստ կոմիսարիատի վարչությունների քանակի, 3) Փոքր խորհրդի նախագահ ու տեղակալ նշանակվում են կոմիսարիատի որոշմամբ, 4) Փոքր խորհուրդն իրավունք չունի լուծելու ընդհանուր քաղաքական նշանակություն ունեցող հիմնահարցեր, հրապարակելու օրենսդրական բնույթի ակտեր, նշանակելու պաշտոնների և առաջարկելու մեծ նախահաշվային ծախսեր, 5) Փոքր խորհրդի քննարկած հարցերն ընդունվում են ձայների պարզ մեծամասնությամբ, 6) Փոքր խորհրդի որոշումների գործարկումը կարող է դադարեցվել Կոմիսարիատի նախագահի կարգադրությամբ[30]:

Փոքր խորհուրդը 1918 թ. հունվարի 1 - մարտի 15-ի ընթացքում հրավիրել է 24 պլենար նիստ, որտեղ ընդունվել է 146 որոշում: Թերևս խախտելով իր իսկ կանոնադրության գլխավոր սկզբունքներից մեկը՝ այնուամենայնիվ, արխիվային նյութը վկայակոչում է, որ խորհուրդը հրապարակել է օրենսդրական բնույթի 15 որոշում[31]: Կոմիսարիատի տասը գերատեսչությունների շրջանակում Փոքր խորհրդի գործունեության համապատկերն ընդհանուր, համառոտ գծերով այսպիսին էր. Փոքր խորհուրդը ներքին գործերի նախարարության գծով որոշել էր Բաթումի շրջանում և Ախալցխայի գավառում ձևավորել միլիցիայի պահեստազոր՝ ֆինանսավորելով Թիֆլիսում Կարմիր գվարդիայի կազմակերպումը: Ֆինանսական կարևորագույն միջոցառումներից էին. ա) 1918 թ. փետրվարի 12-ի որոշումը Անդրկովկասում հողագնման օպերացիաների վերացման մասին, բ) Բաքվի քաղաքային ինքնավարության կողմից ժամանակավոր դրամանիշների (20 մլն ռուբ. չափով) թողարկումը, գ) Թիֆլիսի պալատի խնամքի նպատակով հանձնաժողովի ձևավորումը (Գ. Տեր-Հարությունյան, Պ. Գելեյշվիլի, Ի. Փարցխալաշվիլի) և այլն: Հողագործության նախարարության գծով կոմիսարության բնագավառում Փոքր խորհրդի ձեռնարկած առաջնահերթ հարցը հունվարի 31-ի որոշումն էր՝ Անդրկովկասի անտառների պահպանման և օգտագործման ժամանակավոր կանոնների գործարկման մասին: Այն հատկապես կարևորվում էր ագրարային հարցի առաջնահերթության համատեքստում: Փոքր խորհուրդը Ռազմածովա-

[29] *Նույն տեղում, թ. 4-14:*
[30] *Նույն տեղում, թ. 1:*
[31] *Նույն տեղում, թ. 12:*

յին կոմիսարության գծով հաստատել էր կոմիսարի ներկայացրած՝ նպաստների վերաբերյալ նշանակումները: Փոքր խորհուրդը տևական ժամանակ էր հատկապես տրամադրել Հաղորդակցության ուղիների կոմիսարության գործերին: Պետրոգրադի հետ Անդրկովկասի կապի բացակայության պայմաններում կոմիսարության իրավասության տասնյակ գործեր, որոնք կոմիսարի իշխանության սահման-ներում չէին կարող լուծում ստանալ, տրվեցին Փոքր խորհրդի քննարկմանը: Մարտի 9-ի որոշման համաձայն, օրինակ, հավասարվում էին անդրկովկասյան երկաթուղու բոլոր տեսակի ծառայողների իրավունքները և այլն: Ժողովրդական լուսավորության բնագա-վառում ձեռք բերած նշանակալի որոշումներից կարելի է հիշատակել պատմա-հնագիտական ինստիտուտի խնամքի, Ալեքսանդրապոլում իգական գիմնազիայի բացման, Ախալցխայի հասարակական գիմնազիայի ֆինանսավորման մասին ակտերը: Փոքր խորհուրդը արդարադատության գծով հաստատեց նախ նահանգական կոմիսարների, նրանց տեղակալների և գավառական կոմիսարների ենթադատության սկզբունքը, ապա կանգնեցվեցին աջարների, լազերի և այլ մահմեդական ազգերի գործերը, որոնք մեղադրվել էին պե- տական դավաճանության մեջ, ոչ ռազմագերի և ոչ զինապարտ թուրքերի ազատումը բանտերից, որոնց նկատմամբ քրեական մե-ղադրանք չէր ներկայացվել: Արդյունաբերության բնագավառում խորհրդի ջանքերով մաքսային հաստատությունների վերանորոգման նպատակով բացվում են վարկեր: Առողջապահության ասպարեզում միջոցներ են տրամադրվում կույրերի դպրոցի և հիվանդանոցային խնամքի համար, գյուղական բժիշկներին և միջին բժշկական անձնակազմին տրվում են նպաստներ: Որոշակի միջոցներ ձեռնարկվեցին նաև Աշ-խատանքի կոմիսարության գծով, նպատակ ունենալով հարթել ձեռնարկատերերի և բանվորների միջև հասունացող կոնֆլիկտները, մասնավորապես «ֆինանսական տեխնիկների» գործում և Մակուի ռազմական ճանապարհը կառուցող բանվորների կարիքների բավարարման հարցում[32]:

Կոմիսարիատը 1918 թ. սկզբին քննարկում է նաև մի շարք կոմիսարությունների հաշվետվություններ[33]: Մենք հայտնաբերել ենք նաև արտաքին և ներքին գործերի կոմիսարների հաշվետվությունների տեքստերը[34]:

Ներքին գործերի նախարարության գծով կոմիսար Ա. Չխենկելիի հաշվետվությունը ներկայացվում է 1918 թ. հունվարի 30-ին: Ոստիկանական նախկին կարգի մնացուկների վերացման, ժողովրդավարական սկզբունքների ամրապնդման, ինչպես նաև երկրամասի միատեսակ կառավարման նպատակով մշակվել և Կոմիսարիատի հաստատմանն էր ներկայացվել «ռազմա-ժողովրդական վարչության» վերացման մասին նախագիծը, որով բոլոր համապատասխան հաստատություններն անցնում էին ՆԳՆ իրավասությանը, բացառութ-

[32] *Նույն տեղում, թ. 12:*

[33] *Նույն տեղում, գ. 12, թ. 37, 39, 40, 50, 52, 61:*

[34] *Նույն տեղում, թ. 62-70:*

յամբ դատական կազմակերպությունների: Այդ մասին դեկրետը հրապարակվեց 1917 թ. դեկտեմբերի 1-ին: Միաժամանակ, քանի որ առանց հարկադիր ապարատի երկրամասը կառավարել հնարավոր չէր, ուստի և հանցագործ տարրերի դեմ պայքարելու, անձնական և գույքային անվտանգությունը պաշտպանելու, պետական և տեղական հարկերի և տուրքերի հավաքման նպատակով ստեղծվեց միլիցիա: Երկրամասի պաշտպանության համար, ինչն անհրաժեշտ էր ավազակային հարձակումների, թալանի, սպանությունների քանակի ավելացման հետ կապված, ձևավորվեց գյուղական միլիցիա, որի զինումն իրականացնում էր Կոմիսարիատի ՆԳՆ-ն՝ երկրամասի ռազմական գերատեսչության ու հեղափոխական կազմակերպություն-ների համաձայնությամբ: Ելիզավետպոլի նահանգում ահագնա-ցող անարխիայի դեմ պայքարելու նպատակով շտապ կարգով կազմակերպվեց «Հատուկ ժողովրդական միլիցիա», հատուկ մի ջոկատ: Հաշվետվության վերջում ՆԳՆ գծով կոմիսար Ա. Չխենկելին խոստովանում էր, որ տեղերում հնարավոր չէ ամուր հեղափոխական կարգ հաստատել[35]:

Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից 1917 թ. նոյեմբեր–1918 թ. ապրիլ ժամանակահատվածում բարձրացրած և համեմատաբար համակողմանի քննարկումների առարկա դարձած հարցերի շարքում կարևորվում է հողային օրենքի ընդունման հիմնախնդիրը:

Կոմիսարիատը, որն ի սկզբանե երկրամասի հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունների դաշինք էր, բոլշևիզմի և խորհրդային իշխանության դեմ իր սոցիալիստական «էությունը» ընդգծելու և սոցիալիստների երկու թևերի պայքարում առաջնություն ձեռք բերելու համար փորձեց լուծում տալ ռուսաստանյան պետության ամենացավոտ՝ հողային խնդրին: Սահմանադիր ժողովի նախաշեմին Անդրկովկասի կառավարությունն օր առաջ և ամեն գնով ցանկացավ բազմաշերտ հողային սեփականության և հարաբերությունների տեր երկրամասը Ժողկոմխորհի հռչակագրից հետո հակադրել խորհրդային Ռուսաստանի համապատասխան հռչակագրին և իր կարծիքով ճիշտ լուծում առաջադրեց հողային հարցի համար. դեմոկրատական հողային կոմիտեների անհապաղ կազմակերպում այնտեղ, որտեղ դրանք չկան, և դրանց իրավասությանը ուղելային (բաժնեկալվածք), պետական և եկեղեցական, ինչպես և խոշոր մասնավոր սեփականատիրական հողերի հանձնում, որոնց մոտ ապագայում հետևելու էր բռնագրավման ակտը՝ հավասարապես և բոլոր տեսակի հողային հարաբերությունների կարգավորման և Սահմանադիր ժողովի նախօրեին հողային օրենքի նախապատրաստման համար: Կոմիսարիատին կից երկրամասային հողային կոմիտեում Հողագործության նախարարության գծով կոմիսար Ա. Ներուչևը նախագծի նախապատրաստումն այդպես էլ հիմնավորում էր. «խոշոր սեփականատիրական հողերի բռնագրավման մասին կանոնադրության իրականացումը չի կարելի ձգձգել,- գրում էր նա,- քանի որ բոլշևիկներն իրենց

[35] *Նույն տեղում:*

ագրարային դեկրետով կներթափանցեն անդրկովկասյան գյուղ, ինչը անցանկալի հետևանքներ կառաջացնի»[36]:

Առաջին քայլը կոմիսարիատն իրականացրեց 1917 թ. նոյեմբերի 24-ին, երբ ձևավորվեց Անդրկովկասյան հողային կոմիտեն: Այն ստեղծվեց Փետրվարյան հեղափոխության համատեքստում՝ Օզակոմին կից 1917 թ. մարտի 17-ին կազմված Հողային գործերի ժամանակավոր հանձնաժողովի հիմքի վրա, և վերակազմավորվեց որպես Անդրկովկասյան հողային կոմիտե[37]: Վերջինիս իրավասությունը ևս ժամանակավոր էր, քանի որ Համառուսաստանյան սահմանադիր ժողովն էր դիտվում այն միակ և իրավասու մարմինը, որը պետք է վերջնական լուծեր ագրարային հարցը:

Կոմիսարիատը 1917 թ. դեկտեմբերի 16-ին Հողագործության և Արդարադատության կոմիսարությունների հեղինակությամբ հրապարակեց օրենք՝ «Պետական, նախկին ուդելային եկեղեցական, վանքապատկան, իրավաբանական անձանց և մասնավոր սեփականատիրական հողերը հողային կոմիտեներին հանձնելու մասին»[38]: Ինչ-որ առումով օրենքը կրկնում էր հողի մունիցիպալիզացիայի մենշևիկյան ծրագիրը: Իրականում Անդրկովկասում իրականացվում էր հողերի բռնագրավում, անհասկանալի բոլշևիկյան «ազգայնացում»: Առաջին հայացքից թվում է, թե երկրամասային հողերը տրվում էին բնակչությանը՝ գյուղացիությանը, իսկ օրենքն էլ Կոմիսարիատում ջերմ աջակցություն էր ստանում վրացական մենշևիկների և թաթար հումմեթականների կողմից, այն դեպքում, երբ նույն օրենքը լիովին համապատասխանում էր երկրամասի մահմեդական բեկերի և վրացական կալվածատիրական բուրժուազիայի շահերին:

Այս օրենքով հողերը, որոնք գյուղացիությունը հույս ուներ թղթի վրա ստանալու, փոխանցվում էին իրականում ոչ թե նրանց, այլ հողային կոմիտեների իրավասությանը, որոնք հիմնականում տնօրինում էին կալվածատերերը: Բացի այդ, Անդրկովկասի առանձին վայրերում, մասնավորապես Հայաստանում և Արևելյան Անդրկովկասում հողային կոմիտեներ այդպես էլ չստեղծվեցին: Գյուղացին պետք է վարձակալեր այն հողերը, որոնք ոչ շահավետ պայմաններով անցնում էին հողային կոմիտեների տնօրինությանը: Ինչ վերաբերում է կալվածատիրական հողերից օգտվող գյուղացիներին, ապա նրանք էլ հարկադրված պետք է վճարեին վարձակալման և այլ մուծումներ՝ պարտավորագրերի դրույքի չափով (աշխատավարձի չափ):

Կոմիսարիատի հողային օրենքը առավելապես կրում էր ձևական, հռչակագրային բնույթ և փաստորեն պահպանում էր հողը՝ որպես խոշոր կալվածատերերի սեփականություն: Այնտեղ, օրինակ, նշվում

---

[36] **Хачапуридзе Г.** *Большевики Грузии в боях за победу советской власти, М., 1951, с. 137.*

[37] *Հորիզոն, 24.XI.1917:*

[38] *Сборник законов, инструкций и разъяснений по Министерству земледелия, Тифлис, 1918, с. 42.*

էր, որ այսպես կոչված «երկրամասային հողային ֆոնդին» կդիմեն և մասնավոր սեփականատիրական հողերը, որոնք գերազանցում են հայտնի չափերը», որոնք, սակայն, այդպես էլ չսահմանվեցին[39]: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ վրացական շրջանների գյուղացիությանը հեղափոխական ճանապարհով հաջողվեց ստիպել Կոմի-սարիատին, որպեսզի վերջինս ճանաչի խիզանության ինստիտուտի վերացումը՝ որպես միջնադարից պահպանված մնացուկ, և 1918 թ. հունվարի 1-ից նախկին ժամանակավոր պարտավորյալ գյուղացիներին ազատի հետագա փրկագնային մուծումներից[40]:

1917 թ. դեկտեմբերի 27-ին կայացավ բ.զ. և գ.պ. երկրամասային կենտրոնի նիստը, որտեղ Կոմիսարիատը 40-օրյա իր գործունեության վերաբերյալ հաշվետվություն էր ներկայացնում: Հողային հրոչակագրի շուրջ ևս ծավալվեց բանավեճ: Հայ իրականության համար հողային օրենքը, բացի գյուղացիական-սոցիալական բովանդակությունից, նաև ազգային վտանգ էր ներառում: Բացառվում էր, որ մահմեդականներն իրենց հսկայական կալվածքները կամավոր համայնացնեին, ապա և հայ բնակչությունը, չնայած Կոմիսարիատի դաշնակցական անդամների ոգևորված հավանությանը, չէր ենթարկվելու այդ օրենքին, և նոր առճակատում էր առաջանալու հայ հասարակության մեջ: Դեռ նոյեմբերի 2-ին, մինչև օրենքի հրապարակումը, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Տփղիսեցին հանդես եկավ Հողային կոմիտեի կողմից վանքապատկան և եկեղեցական բոլոր հողերի բռնագրավման (աշխարհակա-նացման) դեմ բողոքով[41]: Կաթողիկոսն առաջարկում էր հարցը հանել Կոմիսարիատի կողմից քննարկվող հարցերի ցուցակից:

Գևորգ Ե-ի, «իբրև ընտրյալ հայ ազգի և պահապան ազգային ժառանգության» բողոքի դրույթներն առավել քան հիմնավոր են. «Էջմիածնի և այլ վանքերի, ինչպէս և եկեղեցիների հողերը դարերով ծառայել են և ծառայում են ժողովրդի և հոգևորականութեան կուլտուրական նպատակներին: Այդ հողերը նուիրել են ոչ թէ միայն Անդրկովկասի, այլ ամբողջ աշխարհի հայերը և նրանց տնօրինութիւնը պատկանում է միայն ամբողջ հայ ժողովրդի ներկայացուցչութեան, այլ ոչ զանազան քաղաքական կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներին»[42]: Սակայն բողոքի պատճառներն ավելի խորն էին ու հիմնավոր: Փետրվարյան հեղափոխության շնորհիվ և վերջինիս համատեքստում Հայ առաքելական եկեղեցին ևս որոշակի ազատու թյուններ էր ձեռք բերել: 1917 թ. հունիսին Էջմիածնում հրավիրվել էր իր պատմության մեջ միակ հայկական եկեղեցական

---

[39] *Նույն տեղում:*

[40] *Նույն տեղում:*

[41] *Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվանի արխիվ, ֆ. 1, ց. 20, թղթ. 239, վավերագիր N 102/1:*

[42] *Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 289, ց. 1, գ. 2, թ. 16, նաև Մշակ, 9.XII.1917: Տե՛ս Մատենադարան, նույն տեղում, վավերագիր N 108:*

համագումարը, և ավելին՝ եկեղեցին Ժամանակավոր կառավարության միջոցով նոր արտոնությունների հույսեր էր փայփայում*:

Հողային օրենքի ոչ հայամետ ուղղվածությունը հերթական պառակտումը հրամցրեց հայկական ազգային ուժերին, կուսակցություններին: Փաստելով հայ իրականության հոգևոր-եկեղեցական և ազգային-մշակութային հաստատությունների բողոքը Հողային հռչակագրի նկատմամբ՝ դաշնակցական Ավ. Շահխաթունյանը փորձում էր ցրել կասկածները և հիմնավորել անդրկովկասյան իշխանության քայլը: Դա նախ և առաջ վերաբերում էր ապագա Սահմանադիր ժողովի իրավասությանն այս հարցում: Ըստ նրա՝ Կոմիսարիատի մտքովն անգամ չի անցել յուրացնել և ի չարս գործադրել Սահմանադիր ժողովի իշխանությունը, որ այդ հրովարտակի հրապարակման գլխավոր դրդապատճառը հենց այն է, որ Սահմանադիր ժողովի գումարման կամ նրա բնականոն գործունեության վերաբերյալ ինքնին վստահություն չի եղել երկրամասում, ուստի եզրակացնում էր, որ այդ պատճառով էլ «աշխատավոր ժողովրդին հանձնելի հողերը փոխանցվում են հողային կոմիսարների տեսչությանը»[43]: Այստեղ առկա է հակասություն Սահմանադիր ժողովի՝ որպես գերակա մարմնի հանդեպ վստահության և նրա քննադատության միջև: Ավ. Շահխաթունյանը կարծում էր, որ այդ պատճառով իսկ հրովարտակը չի շոշափում հողի շահագործման ձևերի հարցը: «Հորիզոնի» մեկ այլ խմբագրականում, Ս. Վրացյանի հեղինակությամբ, Դաշնակցության գաղափարական ղեկավարությունը, որն արդեն անդրկովկասյան իշխանության կրողն էր ու ձեռք էր բերել «մինիստրական» պորտֆելներ, անվերապահորեն պաշտպանում էր այդ իշխանությանը, որի «սոցիալական ռեֆորմների» դեմ ընդամենը մեկ ամիս չանցած ինքն էր անօգուտ պայքարելու և հիասթափվելու[44]: Իրականում, ինչպես և կարծում ենք, դրանք ամենևին բարենորոգումներ չէին և չէին կարող այդպիսին ծառայել ի սկզբանե, այն էլ բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո, երբ ողջ երկրի, այդ թվում՝ Անդրկովկասի ո՛չ քաղաքական, ո՛չ առավել ևս վարչատարածքային հեռանկարը պարզ չէր: Այս, հետո էլ զեմստվոների մասին հապճեպ ընդունված հռչակագրերը երկրամասում բնակչության առջև վստահություն ձեռք բերելու քայլեր էին, որոնք բոլշևիզմին հակադրվող «իսկական» սոցիալիզմի անվան տակ, կապիտալիստներից, կալվածատերերից, հոգևորականությունից իրականացնելով բռնագրավումներ, իրականում իշխանությունը պահելու, զորքը կերակրե- լու միջոցներ էին: Այդ ամենը վերջին հաշվով մի գերնպատակ էր հետապնդում՝ Անդրկովկասի անջատում բոլշևիկյան Ռուսաս-տանից:

Կաթողիկոսի բողոքից հետո Հողային օրենքի դեմ ավելի համարձակ արտահայտվեցին Հայ ժողովրդական կուսակցությունը, արև-

---

[43] *Հորիզոն, 24.XI.1917:*

[44] *Նույն տեղում, 25.XI.1917:*

մտահայերի օրգան «Հայաստան» թերթը[45], «Վան-Տոսպը»[46], պարսկահայությունը՝ ի դեմս Ատրպատականի պատգամավորական ժողովի, Ալեքսանդրապոլի «անկուսակցական սոցիալիստները», Բաքվի Միջկուսակցական մարմինը՝ այդպիսով նաև դաշնակցականները և հատկապես հայկական գավառի ՀՅԴ ներկայացուցիչները:

Սակայն Դաշնակցությունը հայտնվեց հակասության առջև, ինչը բխում էր կուսակցության ազգային բնույթի, նկարագրի և սոցիալիստական կեցվածքի ոչ համարժեք ելակետից: Կուսակցության պաշտոնական օրգան «Հորիզոնը» նշում էր. «Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը, բողոքելով անդրկովկասեան հողային կոմիտէի որոշման դէմ՝ պաշտպանում է հայ բուրժուազիայի շահերը»[47]: Երեվանի հողային կոմիտեն, որի անդամները բացառապես դաշնակցականներ էին, երդվյալ հավատարմատար Լ. Մուշեղյանի նախագահությամբ դեկտեմբերի 7-ին ընդունում է բանաձև եկեղեցապատկան հողերի մասին, որն ամբողջությամբ հակադրվում էր Կոմիսարիատի դաշնակցական կոմիսարների մոտեցումներին և որոշմանը: Նկատի ունենալով Երևանի նահանգի այն էական առանձնահատկությունը, որ հայոց վանքապատկան, եկեղեցական հողերը, նաև վակֆները նվիրել են թե՛ ռուսահպատակ և թե՛ օտարահպատակ հայերը և մահմեդականները, որ այս հողերի եկամուտները գտնվում և գործադրվում են ոչ միայն Կովկասի սահմաններում, այլև դրանցից դուրս, որ այդ հողերի գրավումն առաջ կբերեր խոր ազգամիջյան ցնցումներ, Հողային կոմիտեն միաձայն որոշում է՝ «վերոհիշեալ հողերը չեն ենթարկվում հողային ֆօնդին փոխանցվելուն՝ վերաբաժանութեան համար, և որ այս հարցի վերջնական լուծումը պատկանում է Հիմնադիր Ժողովին»[48]: Անկասկած, Երևանի «գավառական» դաշնակցականները կենտրոնի՝ Թիֆլիսի համեմատ ավելի կշռադատված, կյանքից բխող և զգույշ մոտեցում էին ցուցաբերել հարցին, քան Թիֆլիսի «ապահով» սոցիալիստները և փաստորեն դեմ էին գնում հողային հարցում կոմիսարիատի քաղաքականությանը, որը տվյալ դեպքում որպես ազգային քաղաքականության բաղկացուցիչ էր հանդես գալիս Անդրկովկասում: Ուշագրավ է նաև «Մշակի» դիտարկումն այդ հարցի դրդապատճառների վերաբերյալ: Անդրկովկասում իրականացված քաղաքային դումաների և Սահմանադիր ժողովի պատգամավորների ընտրությունները ևս վկայում էին, որ «հայ ժողովուրդը ձայն է տալիս Դաշնակցութեան, որպէս մի ռազմիկ ոյժի, որը պիտի պաշտպանի հայ ժողովուրդը, բայց երբ դրվում են քաղաքական-սօցիալական հարցեր՝ այն ժամանակ հենց այդ նոյն կուսակցութեան շարքերում առաջ են գալիս խիստ տարաձայնութիւններ: Եւ երբ անցնի հայ ժողովրդի համար այս կրիտիկական մօմենտը, Դաշնակցութեան 9/10 կը բաժանվի Թիֆլիսում նստած իր պարագլուխներից, որոնք ղեկավարվում են այն մտքով, թէ նրանց սօցիալիստ կը համարեն այս կամ այն քայլի համար, թե

[45] *Հայաստան, 14.XII.1917:*
[46] *Վան-Տոսպ, Թիֆլիս, 3.XII.1917:*
[47] *Մշակ, 23.XII.1917:*
[48] *Հորիզոն, N 268՝ ըստ Մշակի, 23.XII.1917:*

ոչ»[49]: Առավել արմատական էր հնչում «Հայաստանի» համեմատությունը, թե «Կովկասեան կոմիսարները պոլշեվիկներու պէս իրական կեանքի պահանջքները արհամարելով այնպիսի ձեռնարկներու և գործունեութեանց կը մղուին, որ ուղղակի կը յիշեցնէ պոլշեվիկեան տեսակէտը»[50]: Այս հարցի առնչությամբ դիպուկ գնահատականներ է տալիս նաև «Վան-Տոսպ» պարբերականը: Վերջինիս մոտեցումը եթե անգամ լիովին ընկալելի չլիներ իր ժամանակի մեջ, ապա գիտական անաչառ լուսաբանման համատեքստում առավել քան ընդունելի էր հետհոկտեմբերյան Անդրկովկասում, երբ հիմա էլ՝ նոր իշխանության մեջ, վրացական և մահմեդական գործիչների հեռատես, համաձայնեցված վարքագիծը, որքան էլ ցավալի է փաստել, նույն Կոմիսարիատի դաշնակցական հայ գործիչների քաղաքականության շնորհիվ էր նաև ձևավորվում: Եթե վրացական ազգային համագումարում՝ վրաց ազնվականների հողերը բռնագրավումից փրկելու համար մենշևիկ Ն. Ժորդանիայի և իր գործընկերների աշխատանքի շնորհիվ դրանք դառնալու էին ազգային սեփականություն, եթե մահմեդականներն էլ իրենց վակֆային հողերը նույն բռնագրավումից զերծ պահելու նպատակով դիմել էին այլ միջոցի (հողային հանձնաժողովին մասնակցող մահմեդական-թուրք ներկայացուցչի միջոցով հայտարարել էին, թե «մահմեդական տգէտ, կրօնամոլ ժողովուրդը չի կարող հաշտուել վակֆային հողերի գրաւման գաղափարի հետ»[51], և առաջարկել էին, որ հարցը լուծելիս հենց այդ պարագան նկատի ունենան ու այդպիսով հետաձգեն այդ կալվածքների բռնագրավման հարցը), ապա հայ գործիչների դիրքի մասին «Վան-Տոսպը» արդարացված տարակուսանք էր հայտնում: Ընդունելով այն իրողությունը, որ Կոմիսարիատի հայազգի անդամները տվյալ դեպքում հանդես չէին գալիս որպես ազգային գործիչներ, այնուամենայնիվ, այն հարցադրումն էր արվում, թե հայ անդամները «մեր վանքապատկան և եկեղեցապատկան կալուածների խնդրին մօտենալիս փորձե՞լ են այն չափով արդարացնել հայ ազգի տեսակէտը այդ խնդրի վերաբերմամբ, ինչ չափով այդ արել է «տգէտ իսլամ ժողովրդի» ներկայացուցիչը»[52]:

Նոյեմբերի 27-ին մահմեդական գործիչների նախաձեռնությամբ քննարկվում են Կոմիսարիատի և Անդրկովկասյան կենտրոնական մահմեդական կոմիտեի միջև հարաբերությունների հաստատման և Կոմիսարիատի հայտնի հռչակագրի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցերը[53], ինչն ինքնին բացառիկ երևույթ էր և վկայում էր երկրամասում ակտիվացող մահմեդական տարրի հավակնությունների մասին: Ա. - բ. Թոփչիբաշևը նշում էր, որ նախ անհրաժեշտ է տարբերակել Արևելյան Անդրկովկասի և երկրամասի այլ տարածքների կյանքի պայմանները և այդ հիմքի վրա իրականացնել Կոմիսարիա-

---

[49] *Նույն տեղում, 23.XII.1917:*
[50] *Հայաստան, 14.XII.1917:*
[51] *Տե՛ս Վան-Տոսպ, 3.XII.1917:*
[52] *Նույն տեղում:*
[53] *ЦГИА Грузии, ф. 1, оп. 2, д. 7, л. 44.*

տի նախանշած բարենորոգումները, հեռանալ կուսակցական մեկնակետից և ղեկավարվել բացառապես բնակչության ազգային շահերով: Մահմեդական կոմիտեի համոզմամբ՝ Կոմիսարիատի հռչակագրի ծրագրերը դժվար թե լիովին իրականացվեն, զարգացող իրադարձությունները ժամանակավրեպ են դարձնում այն միջոցների բարձրացումն ու արմատական լուծումը, որոնք անմիջականորեն դիպչում են բնակչության առանձին էթնիկ խմբերի հարաբերությունների բուն էությանը և կոտրում կեցության կարծրատիպերը: Այստեղից էլ հետևություն՝ հողային բարեփոխումը ոչ մի դրական արդյունք չի տա Արևելյան Անդրկովկասում, և առկա տնտեսական անկման ու տեղական ուժեղ իշխանության բացակայության պայմաններում վտանգավոր է նույնիսկ հողերի բռնագրավման մասին հայտարարությունը, ուր մնաց թե իրագործումը[54]: Ավելացնենք, որ կալվածատեր մահմեդական մյուս հռետորները ևս իրենց հատուկ շանտաժի լեզվով վտանգավոր էին համարում նաև զեմստվոյի, ազգային հարցի լուծման մեջ շտապողականությունը:

Այսպիսով, հիմնվելով Անդրկովկասի ժողովուրդներին ուղղված հռչակագրի դրույթների վրա, Կոմիսարիատը ձեռնամուխ եղավ անկախ երկրամասի սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներին:

Հաշվետու ժամանակահատվածում՝ 1917 թ. նոյեմբերի 15 – 1918 թ. հունվարի 15-ը, անդրկովկասյան կառավարությունն իրականացրեց մի շարք ծրագրեր, ընդունեց հրատապ որոշումներ բոլոր կոմիսարությունների ուղղություններով: Որոշակի նպատակային աշխատանք իրականացրեց նաև Կոմիսարիատին կից ստեղծված Փոքր խորհուրդը, որը լիազորված էր զբաղվել զուտ տնտեսական, կենցաղային առօրյա խնդիրներով:

Թեև ժամանակի քաղաքական զարգացումներին զուգահեռ՝ Անդրրկովկասյան կառավարության գործունեությունը սոցիալ-տնտեսական, ֆինանսական, կրթական-լուսավորական և մյուս բնագավառներում նկատելիորեն զիջում էր, սակայն երկրամասի քաղաքականապես աննախադեպ ակտիվ ու հագեցած երկու ամիսների համապատկերով այն քաղաքացիական, առօրեական պատմության որոշակի տպավորություն է ձևավորում:

Որպես Անդրկովկասի հեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցությունների դաշինք՝ Կոմիսարիատը փորձեց լուծում տալ ռուսաստանյան պետության ամենաբարդ հիմնահարցին՝ հողային խնդրին: Սահմանադիր ժողովի նախաշեմին և Ժողկոմխորհի հռչակագրից հետո երկրամասի կառավարությունը ցանկացավ ժողովրդավարական տեսք հաղորդել հողային հարցին և այն հակադրել խորհրդային իշխանության մոտեցմանը:

Կոմիսարիատը, ընդունելով Հողային օրենքը՝ հողի աշխարհականացման, պետականացման, բռնագրավման եղանակները, փաստորեն կանգնեց փակուղու առջև: Դա սպասվում էր, քանի որ կառավարություն ձևավորելիս, ընտրելով ազգային, բայց միաժամանակ հեղափոխական-սոցիալիստական գերակշռություն ունեցող

[54] *Նույն տեղում:*

կուսակցական մոտեցում, այդպիսով և հողային հարցում ձևավորվեց ընդգծված տարանջատում՝ բեկական-մահմեդական ղեկավարների և սոցիալիստ հայ և վրացի գործիչների միջև: Հողի սեփականության ցավոտ և վտանգավոր խնդրում ազգային, կրոնական տարբերություններին հավելվեց առկա և սրացող սոցիալ-դասակարգային հակամարտությունը, որը եթե ազնվական ծագում ունեցող կալվածատերեր Ն. Ժորդանիայի, Ն. Ռամիշվիլիի և այլոց հետ հնարավոր էր լուծել, ապա սոցիալիստական և բացահայտ ազգային դիմագիծ ու գործելակերպ ունեցող Դաշնակցության պարագայում ոչ միայն չհանգեցրեց փոխզիջումների, այլև կանգնեցրեց ազգամիջյան մեծ հակամարտության առաջ:

Կարևորվում է այն հանգամանքը, որ թվացյալ «անմեղ» և համաանդրկովկասյան խնդիրների քննարկումներն ու ընդունված որոշումներն անգամ քաղաքականացվում էին, ինչն արտահայտվում էր հայկական տարրի մեկուսացման հետևողական քաղաքականու-թյամբ: Կոմիսարիատի ղեկավարության վրաց-թաթարական մեծա-մասնությունը բոլոր հնարավոր գործնական քայլերով փորձում էր ի հակակշիռ առայժմ հզոր հայկական ազդեցությանը՝ կենսունակ դարձնել սեփական ժողովուրդների նաև տնտեսական մրցունակությունը:

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЗАКАВКАЗСКОГО КОМИССАРИАТА

МЕЛИКЯН В. Г.

Резюме

Основываясь на постулатах декларации, Закавказский Комиссариат предпринял определенные шаги в направлении реализации реформ независимого края.

В отчетный период, с 15-ого ноября 1917 г. по 15-ое января 1918 г., закавказское правительство осуществило ряд программ, приняв злободневные решения и законы в отношении всех комиссариатов. Определенную целенаправленную работу проводил также сформированный при Комиссариате Малый совет, который был уполномочен заниматься лишь насущными экономическими задачами. Комиссариат попытался решить также земельный вопрос.

Социально-экономическая, финансовая, образовательная и другие сферы деятельности закавказского правительства существенно уступали политическому развитию края.

Вместе с тем анализ деятельности комиссариата указывает на то, что Закавказский край переживал период становления гражданского общества.